
HISTORIE A SOUČASNOST SČÍTÁNÍ LIDU

1. Pohled do historie

Sčítání lidu se prováděla již ve starověku a je možno je považovat za skutečně nejstarší druh statistiky. S rozvojem společnosti se měnil jejich cíl, účel, rozsah, metody zjišťování a zpracování. Na území Čech jsou známy tzv. berní seznamy ze 14. století (i když je pravděpodobné, že různé soupisy obyvatel byly prováděny mnohem dříve), seznamy poddaných z 15., 16. a 17. století, z nichž významná je např. statistická tabule z roku 1605 ("Tabule obsahující v sobě všecka J.M. Císařství panství, všecky stavy a lidi poddané v království Českém"), nebo berní rula z roku 1654.

V roce 1702 byla na území Čech provedena soupisová akce, která již měla určité znaky úředního sčítání obyvatelstva. První rozsáhlejší sčítání lidu bylo provedeno v roce 1754, při kterém se zjišťovalo veškeré přítomné obyvatelstvo s tříděním do pětiletých věkových skupin, rodinného stavu a pohlaví. Od poloviny 18. století do 50. let 19. století se již začínají provádět více či méně pravidelné soupisy obyvatel (v některých obdobích v tříleté ale i roční periodicitě) především tzv. tereziánské konskripce, kdy se zjišťovalo obyvatelstvo přítomné (určené pro účely vojenské), nebo obyvatelstvo tzv. domácích, později stanovené domovskou příslušností k obci. Na území Slovenska je znám z tohoto období josefinský soupis z let 1785, 1787, 1850 (byl proveden i na území dnešní ČR) a z roku 1857.

Sčítání lidu z roku 1857 je označováno jako přechod mezi soupisy obyvatelstva a moderními sčítáními lidu. Jeho provedení bylo svěřeno pouze politickým úřadům a sčítání se konalo poprvé k jednomu dni 31.10.1857. "Na rozdíl od soupisů obyvatelstva, úzce specializovaných se zřetelem k zcela jednoduchým potřebám feudální společnosti, stávají se sčítání lidu provedená na území našeho státu od poloviny minulého století základním pramenem téměř všech statistických dat, nejen o obyvatelstvu, o jeho počtu a složení, ale zároveň o celé ekonomice země" [1].

První moderní sčítání lidu bylo provedeno v roce 1869 a jím začíná nové období populačních cenů na našem území. Zákon o sčítání lidu z 29. března 1869 stanovil konání sčítání vždy k 31.12. v letech končících nulou a to (s výjimkou roku 1869) v roce 1880, 1890, 1900 a 1910. Počínaje rokem 1869 byla sčítání lidu provedena podle zásad, které stanovily mezinárodní statistické kongresy, konané v druhé polovině 19. století (první byl bruselský kongres v roce 1853). Z tehdy stanovených hlavních zásad vycházejí do značné míry populační cenzy i dnes. Na rozdíl od předchozích soupisů začínají nová sčítání postupně plnit i funkci hospodářské statistiky a poskytovat stále více ekonomických znaků o obyvatelstvu jako pracovní síle. Svědčí o tom i klasifikace povolání a odvětví, která byla v zásadě použita ještě při sčítání lidu v roce 1930 (přehled vývoje klasifikace povolání v letech 1762 až 1930 je uveden v příloze).

Hodnota výsledků sčítání lidu rostla i v souvislosti s technickým pokrokem, který ovlivňoval zpracování dat. Od roku 1890 byla sčítání zpracovávána jednak dřívějším zcela decentralizovaným způsobem, ale současně centrálně děrnoštítkovou technikou (na strojích zkonstruovaných Hermanem Hollerithem v roce 1887 pro americké sčítání lidu). Již tato technika umožnila daleko podrobnější

třídění dat, postihnout některé vzájemné vazby a poskytnout tak i mnohem komplexnější a kvalitnější informace.

První československé sčítání lidu a bytů se konalo k 15. únoru 1921 na základě prvního československého zákona o sčítání lidu č. 256/222 Sb. z 8.4. 1920. Se sčítáním lidu bylo provedeno i sčítání bytů. Toto sčítání se vyznačuje poměrně značným rozsahem publikací s jeho výsledky. Kromě toho byl vydán první Statistický lexikon obcí v Republice Československé zvlášť za Čechy, Moravu a Slezsko a Slovensko, který se stal základem pro všechny další lexikony, zpracováváné po sčítání lidu. Zpracování sčítání bylo provedeno na Powersových děrnoštitkových strojích. První československé sčítání lidu v roce 1921 i další k **1.12.1930** byly v podstatě pokračováním posledních rakouských sčítání, i když přinášejí nové poznatky i některé nové metody. Nelze opomenout některé významné skutečnosti zejména ze sčítání v roce 1930. Tehdy poprvé (a jako v jedné ze tří evropských zemí) bylo součástí sčítání zjišťování a podrobné zpracování fertility žen, což mělo mimořádný význam pro zkoumání reprodukce obyvatelstva v Československu. Poprvé byly také podrobněji zpracovány údaje za domácnosti, rodiny a manželství. Za zmínku stojí rozdílnost v pojetí národnosti. Rakouská ani uherská sčítání nezjišťovala národnost přímo, ale prostřednictvím jazyka (Rakousko od roku 1880 obcovací jazyk, Uhersko mateřský jazyk). Prvé československé sčítání v roce 1921 od tohoto způsobu upustilo a zjišťovalo svobodné přiznání každého jednotlivce jaké je národnosti. Sčítání lidu v roce 1930 zjišťovalo sice opět národnost přímo, ale s návodem, že se národnost zapíše zpravidla podle mateřského jazyka. Již v minulosti se významní demografové přikláněli k názoru, že při sčítání lidu by se mělo zjišťovat obojí, tj. jak národnost, tak i mateřský jazyk. Toto doporučení bylo uplatněno i při sčítání v roce 1991.

Z předválečných sčítání lidu je však ještě nutno připomenout (v literatuře opomíjené) "Předběžné sčítání lidu" na Slovensku, provedené již k 3. březnu 1919. Toto předběžné sčítání probíhalo ve složité situaci pod různými politickými tlaky, ale poznatky z jeho provádění se staly užitečnou školou při přípravě a provedení všeobecného sčítání v roce 1921.

Sčítání lidu z roku 1921 a 1930 byla jak z hlediska obsahového, tak i z hlediska zpracování, vyhodnocení a publikování i z dnešního pohledu na vysoké úrovni. Poměrně široký publikační systém s hlavními výsledky sčítání byl doplněn publikováním podrobné dokumentace všech fází sčítání, čímž poskytuje neocenitelné informace a vysvětlení důležitých skutečností o přípravě a průběhu těchto rozsáhlých statistických akcí, o zpracování i vyhodnocování.

První všeobecné sčítání po 2. světové válce bylo na celém území bývalého Československa uskutečněno k **1. březnu 1950**, avšak nezbytná potřeba statistických dat vyvolaná značnými poválečnými změnami v počtu obyvatelstva vedla k provedení stručných soupisů obyvatel před tímto sčítáním. Tyto soupisy byly uskutečněny k **4. říjnu 1946 na Slovensku** a k **22. květnu 1947 v českých a moravských krajích**, kde kromě toho byl k **31. lednu 1946** proveden soupis domů a bytů. V těchto případech nešlo o sčítání v pojetí všeobecného sčítání lidu, domů a bytů; kromě zjištění celkového počtu obyvatel bylo cílem těchto soupisů, pokud jde o Slovensko především získat podklady o pracovních silách a zpřesnit informace pro zásobování obyvatel, a v českých zemích zejména získat podklady pro potřeby národního pojištění.

Přes rozdílné cíle a omezený rozsah zjišťovaných dat i nejednotnost rozhodného okamžiku zjišťování, mají tyto soupisy v mnoha směrech značnou informační hodnotu, např. byly získány informace za celé území státu nejen o počtu obyvatel a jeho složení podle věku, rodinného stavu, ale i údaje o sociálním a ekonomickém složení obyvatel, údaje o počtech obcí a jejich velikostní struktuře. Významná a jedinečná jsou data o dosídlování českého pohraničí a naopak vysídlování vnitrozemských okresů a dále údaje o místě pobytu (vč. zahraničního) k 1.5.1945.

Třetí sčítání lidu od vzniku Československa, uskutečněné k 1. březnu 1950 úzce navazovalo na sčítání v roce 1930. Vyznačuje se však některými zvláštnostmi od předchozích, ale v některých směrech i následných sčítání. Poprvé bylo se sčítáním lidu na celém území státu a ve všech obcích spojeno sčítání domů a bytů a kromě toho byl současně prováděn soupis průmyslových a živnostenských závodů a soupis zemědělských závodů. Jedním ze základních cílů sčítání v roce 1950 bylo postihnout v širším rozsahu změny, ke kterým po druhé světové válce došlo, ztráty v populaci, odsun německého obyvatelstva, reemigraci, nové rozmístění a sociální složení obyvatelstva, údaje o bytovém a domovním fondu a jeho struktuře a některé další důsledky válečných a poválečných změn v národním hospodářství. Cíle sčítání v roce 1950 nebyly v plném rozsahu splněny, podcenila se náročnost spojení několika soupisů v jedinou akci (především soupisů závodů), kapacitní možnosti, zejména zpracovatelské i možnosti finanční. Zpracování výsledků za domy a byty bylo omezeno na některé nejdůležitější údaje, řada informací byla k dispozici pouze za kraje a okresy. Kromě toho v této době byla data sčítání utajována, veřejné publikování bylo výrazně omezeno. K určité nápravě v tomto směru došlo až koncem 50. a počátkem 60. let, kdy začaly být údaje sčítání mj. zveřejňovány ve Statistických ročenkách. Pokud jde o metodické přístupy a technické zpracování dat, nedošlo ve srovnání se sčítáním v roce 1930 k podstatným změnám. Připomenout je však třeba dvě odlišnosti, týkající se zjišťování národnosti a klasifikací povolání a odvětví. Při sčítání v roce 1950 se zjišťovala "národnost sčítaného, definovaná jako příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí". Sčítání v roce 1950 důsledně rozlišilo profesní a odvětvové hledisko a vznikají tak dvě nové klasifikace - odvětvová klasifikace a klasifikace profesní. V odvětvové klasifikaci byla mj. rozlišena průmyslová velkovýroba od malovýroby, což dřívejší klasifikace omezená pouze na osobní povolání neumožňovala.

Přestože cíle sčítání 1950 nebyly beze zbytku splněny, zůstávají i výsledky tohoto sčítání závažným dokumentem doby, kterou charakterizují a cenným informačním pramenem. V této souvislosti nelze opomenout Statistický lexikon obcí Republiky Československé, který kromě řady místopisných údajů a údajů za obyvatelstvo obsahuje i seznam názvů obcí a osad, které byly po 5. květnu 1945 přejmenovány (z německých a maďarských názvů na české a slovenské), sloučeny nebo zrušeny. Značnou informační hodnotu mají i poměrně podrobné údaje o reemigrantech a údaje o sociálně ekonomické struktuře obyvatelstva, odrážející novou situaci ve vývoji společnosti.

Sčítáním lidu 1961 začíná další nová etapa československých populačních censů. Bylo uskutečněno *k 1. březnu 1961* a jeho výsledky poprvé v historii sčítání představují integrovaný census se vzájemným propojením údajů o obyvatelstvu, domácnostech, bytech a domech. Toto propojení přineslo zcela novou kvalitu dat a výrazně rozšířilo možnosti jejich využití. Mj. byl získán přehled o společenské struktuře obyvatelstva, podrobné údaje o domácnostech a rodinách, jejich struktuře, o úrovni bydlení a vybavenosti bytů. Nelze také opomenout nové metodické vymezení "domácnosti",

poprvé byly zpracovány údaje o obyvatelstvu podle místa trvalého pobytu, významný byl i velmi podrobný územní detail zpracovávaných dat. Oproti minulosti byl zcela nesrovnatelný rozsah publikovaných výsledků i analytické využití dat. Byl vydán Statistický lexikon obcí, hlavní výsledky byly publikovány v edici Čs. statistiky aj.

I když další sčítání lidu uskutečněná *k 1. prosinci 1970 a k 1. listopadu 1980* přinesla některé nové aspekty a přístupy, zejména pak v oblasti zpracovatelské, základem a východiskem zůstalo kvalitativně nové pojetí sčítání z roku 1961.

Připomeňme však alespoň některé nové skutečnosti a odlišnosti ve sčítání z let 1970 a 1980. K významné změně došlo ve zpracování, které od děrnoštítkové techniky přešlo k centrálnímu zpracování dat na počítačích (v roce 1970 CDC 3300, v roce 1980 CYBER), kterému předcházelo *decentralizované* pořízení dat v krajích. Automatizované zpracování dat umožnilo daleko větší možnost třídění, kombinaci dat a dále tak zvýšilo jejich informační hodnotu a využitelnost. Poměrně výrazně se také zrychlila, zejména při sčítání v roce 1980, doba zpracování. V obou těchto sčítáních byl částečně prohlouben i obsah zjišťovaných dat; v roce 1970 bylo do sčítání nově zařazeno např. rodné číslo, státní příslušnost, problematika chtěného a nechtěného soužití domácností aj. Se sčítáním lidu bylo od roku 1970 spojováno 2 % výběrové šetření u domácností - Mikrocensus, jehož základním cílem bylo zjišťování diference v příjmové úrovni různých skupin domácností a postižení některých dalších stránek jejich životní úrovně.

Obě sčítání z roku 1970 i 1980 se vyznačují širokou publicitou dat. Zcela mimořádným a nesmírně cenným je *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850 - 1970*, vydaný Federálním statistickým úřadem v roce 1978. Byl zpracován Federálním statistickým úřadem, Českým statistickým úřadem, Slovenským statistickým úřadem a oblastními statistickými orgány ve spolupráci s ČSAV, SAV a dalšími úřady a ústavy. Tento lexikon zahrnuje údaje o vývoji a rozmístění obyvatelstva, o počtu domů podle obcí a jejich částí od roku 1850 do sčítání v roce 1970. Jde o jedinečné dílo, dokládající i význam a důležitost sčítání pro charakteristiku zejména sídelních i sociálně ekonomických změn v naší zemi.

Nahlédneme-li do historie minulých sčítání lidu, nutno s velkou úctou připomenout velké dílo a zásluhy československých demografů a statistiků v této oblasti, kdy za složitých podmínek krok za krokem prosazovali moderní prvky, nové metodické přístupy, formy zpracování, publikování i hodnocení a jejichž poznatky a zkušenosti jsou využitelné i v období dalším.

Lit.: [1] Fajfr, Jureček, Ullmann, Sčítání lidu, domů a bytů, Knihnice SÚS, Praha 1960
Československý statistický věstník, ročník II.-XII, Státní úřad statistický, Praha 1921, 1931